

JACEK KNOPEK

**ZBIGNIEW ROMAN DMOCHOWSKI.
RZECZ O OSIĄGNIĘCIACH POLSKICH
W AFRYCE ZACHODNIEJ**

Sukcesy odniesione przez Polaków, osoby polskiego pochodzenia, przedstawiciele Polonii czy emigracji są widoczne w wielu miejscach świata. Na wszystkich kontynentach osobowości związane z Polską lub ziemią polskimi pozostawiły po sobie dzieła, które symbolizują ich wkład w rozwój gospodarki, techniki, kultury czy tzw. dziedzictwa światowego. W ten sposób przyczyniły się one do lepszego poznania poszczególnych regionów i kontynentów świata.

Wkład osób związanych z Polską, które pozostawiły trwałe ślady, zauważalny w rozwoju badań nad dziedzictwem światowym, widoczny jest chociażby w Europie Zachodniej i Wschodniej, Azji, Australii i Oceanii i w obu Amerykach¹. Ich aktywność, zaangażowanie, a także postawy czy działalność uwykupiają słowniki, leksykony oraz wydawnictwa encyklopedyczne². W mniejszym stopniu uczestniczyli oni w badaniach na obszarze Afryki, ale i tam wyraźnie zaznaczyli swą obecność³. Dotychczas największą sławą cieszył się

DR HAB. JACEK KNOPEK, PROF. NADZW. – politolog; kierownik Katedry Międzynarodowych Stosunków Politycznych na Wydziale Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; e-mail: jknopek@wp.pl.

¹ Podkreślają to m.in. opracowania: B. K u ż m i ń s k i, *Polskie nazwy na mapie świata*, Warszawa 1967; *Polacy w historii i kulturze krajów Europy Zachodniej. Słownik biograficzny*, red. K. Kwaśniewski, L. Trzeciakowski, Poznań 1981; B. O r ł o w s k i, *Polacy świata*, Warszawa 1987; *Słownik polskich pionierów techniki*, red. B. Orłowski, Katowice 1986.

² Zob. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. I-VII, Warszawa 1997; *Wielka encyklopedia PWN*, t. I-XXXI, Warszawa 2000 i wyd. nast.; *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierala, t. I-IV, Toruń 2003-2005.

³ Zob. H. Z i n s, *Polacy w Afryce Wschodniej*, Lublin 1978; t e n ż e, *Polacy w Zambezji*, Lublin 1988; A. Ż u k o w s k i, *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Po-*

profesor Bronisław Malinowski⁴, który przedsięwziął różnorodne badania w Australii i Oceanii, publikując swój dorobek i upowszechniając na gruncie europejskim. Interesował się także Afryką, czego dowodem były prowadzone przez niego seminaria i prace naukowe. Poza nim należałoby wyróżnić co najmniej kilkanaście osób, które odniosły sukcesy w poszczególnych krajach i regionach Czarnego Łądu. Do grona tych postaci zaliczyć należy Zbigniewa Dmochowskiego⁵, który w Afryce Zachodniej pozostawił niezwykle pomnik i dorobek naukowy, którym stał się skansen tradycyjnej architektury nigeryjskiej⁶.

Zbigniew Roman Dmochowski urodził się 23 października 1906 r. w Warszawie. Z Mazowszem pozostawał związany do momentu wybuchu II wojny światowej. Tam pobierał nauki na etapie szkolnym i gimnazjalnym, po czym został słuchaczem Politechniki Warszawskiej. Podjęte studia na Wydziale Architektury ukończył w latach trzydziestych XX wieku, następnie, w latach 1935-1939 został młodszym i później starszym asystentem Katedry Architektury Polskiej, które to stanowisko przyczyniło się do prowadzenia pierwszych samodzielnych prac. Jeszcze w okresie studenckim pod kierunkiem Oskara Sosnowskiego, kierownika Zakładu Architektury Polskiej, inwentaryzował architekturę rodzimą i ludową, dwory i dworki, chaty wieśniacze, kościółki wiejskie, kapliczki, detale ciesielskie, wnętrza izb, sprzęty domowe itp. Póź-

tudniowej XVI-XX w., Warszawa 1994; J. Knopek, *Migracje Polaków do Afryki Północnej w XX wieku*, Bydgoszcz 2001.

⁴ Etnolog i antropolog Bronisław Malinowski, żyjący w latach 1884-1942, był głównym przedstawicielem funkcjonalizmu w antropologii społecznej. Studia odbywał w Krakowie, Lipsku i Londynie. Już w latach I wojny światowej, po uzyskaniu stypendium im. R. Monda, wyjechał do Australii. Prowadził na Nowej Gwinei i na Wyspie Trobrianda badania terenowe, które przyniosły mu światową sławę. Od 1927 r. kierował Katedrą Antropologii Społecznej na uniwersytecie londyńskim, następnie został kierownikiem Instytutu Kultur i Języków Afryki. Jego uczniami byli m.in.: E. Evans-Pritchard, R. Firth oraz twórca i pierwszy prezydent Republiki Kenii J. Kenyatta. W 1938 r. zaproszony został do Yale University w New Haven, gdzie wykładał do śmierci. Zob. A.K. Paluch, *Malinowski*, Warszawa 1981; K. Brozi, *Antropologia funkcjonalna Bronisława Malinowskiego*, Lublin 1983; *Antropologia społeczna Bronisława Malinowskiego*, red. M. Flis, i A.K. Paluch, Warszawa 1985.

⁵ Biogramy Z.R. Dmochowskiego ukazały się w wydawnictwach encyklopedycznych: *Wielka encyklopedia PWN*, t. VII, Warszawa 2002; M.B. Topolska w: *Encyklopedia emigracji polskiej*, t. I, s. 422. Artykuł poświęcony osobie Zbigniewa Romana Dmochowskiego ogłosił także Tadeusz Barucki: *Prof. Zbigniew Roman Dmochowski i jego dzieło*, „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” 40(1995), z. 3-4; toż w: *Polacy w Nigerii*, red. J. Machowski, Z. Łazowski, W. Kozak, t. I, Warszawa 1997, s. 165-169.

⁶ Por. J. Knopek, *Stosunki Polski z krajami Afryki Zachodniej. Historia i współczesność*, Bydgoszcz 2008.

niej prowadził badania nad ludowym budownictwem z drewna w regionie Orawy, Podhala i Pomorza Nadwiślańskiego. Zaowocowało to kilkunastoma opracowaniami i publikacjami w czasopismach naukowych, mającymi charakter rozpraw i artykułów z zakresu architektury użytkowej i budownictwa drewnianego na Polesiu. Prace te zwróciły uwagę badaczy „Biuletynu Historii Sztuki i Kultury”, którzy zaprosili go w 1938 r. do komitetu redakcyjnego tego czasopisma.

W 1939 r. został zmobilizowany do wojska jako oficer broni pancernej. Umożliwiło mu to przedostanie się przez granicę rumuńską i wyjazd do Francji, a po jej klęsce, do Wielkiej Brytanii. Na emigracji związany był początkowo z wojskiem, gdzie w latach 1941-1942 służył w Polskiej Brygadzie Spadochronowej. W czasie szkolenia praktycznego w brygadzie doznał rozległej kontuzji, która uniemożliwiła jemu dalszą służbę w armii. Wydarzenie to spowodowało zwolnienie go ze służby wojskowej i odkomenderowanie do Szkoły Architektury funkcjonującej przy uniwersytecie w Liverpoolu. W ten sposób rozpoczął nowy okres życia, który przyczynił się do prowadzenia rozległej pracy naukowej i technicznej⁷.

Na stanowisku zastępcy profesora Z. Dmochowski rozpoczął wykłady z architektury polskiej. W Liverpoolu pozostał do zakończenia działań wojennych, dopiero w 1946 r. mianowano go profesorem nadzwyczajnym i powierzono obowiązki kierownika Katedry Historii Architektury w Polskim Uniwersytecie z siedzibą w Londynie. Był też w latach 1946-1948 członkiem Rady Akademickiej Szkół Technicznych w Polskiej Szkole Architektury. Jego praca pt. *Atlas historyczny architektury polskiej* otrzymała w 1953 r. nagrodę naukową Stowarzyszenia Polskich Kombatantów⁸. W okresie pełnienia obowiązków dydaktycznych zbierał też materiały, bądź je uzupełniał, do pracy traktującej o dziejach architektury polskiej. Została ona ostatecznie opublikowana w języku polskim i angielskim w 1956 r., uzyskując dobre oceny i recenzje w czasopismach naukowych i w gronie znawców problemu⁹.

W 1954 r. Z. Dmochowski znalazł zatrudnienie w sekcji architektury historycznej Biura Wielkiego Londynu, równocześnie wykładając historię sztuki polskiej w Polskim Uniwersytecie na Obczyźnie. Dużo publikował w czaso-

⁷ Por. J. B u j n o w s k i, *Szkic literacki i krytyka artystyczna*, w: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960*, red. T. Terlecki, t. I, Londyn 1964.

⁸ Zob. S. P o r t a l s k i, *Zarys Stowarzyszenia Techników Polskich w Wielkiej Brytanii. Przyczynek do historii emigracji*, Londyn 1995.

⁹ Zob. Z.R. D m o c h o w s k i, *Dzieła architektury w Polsce*, Londyn 1956; toż, *The Architecture of Poland – an Historical Survey*, London 1956.

piśmiennictwie brytyjskim i emigracyjnym polskim na temat historycznych i współczesnych walorów architektonicznych. Pozostając związany z tymi instytucjami, Dmochowski otrzymał propozycję wyjazdu do Afryki Zachodniej, gdzie podjąć się miał utrwalenia i zachowania od zapomnienia osiągnięć architektury nigeryjskiej. Kiedy w 1958 r. udał się do Lagos, rozpoczął kolejną przygodę swego życia, tym razem związaną z Czarną Afryką. Należał on do grona pierwszej grupy polskich emigrantów, którzy związali się zawodowo z regionem zachodnioafrykańskim¹⁰.

W Afryce Zachodniej rozpoczął badania nad nigeryjską kulturą, szczególnie interesowały go jednak doświadczenia architektoniczne. Odkrycie w tym państwie bogatych złóż ropy naftowej oraz ich intensywna eksploatacja powodowała, że niszczone zabytki tradycyjnej zabudowy i architektury nigeryjskiej. Ludność z poszczególnych prowincji oraz innych biednych miejscowości przenosiła się do miast, zlokalizowanych na wybrzeżu gwinejskim. Intensywne procesy migracyjne następowały także i w głębi kraju. Federacyjny system struktury administracyjno-terytorialnej kraju sprzyjał z kolei tworzeniu regionalnych ośrodków miejskich, silnie rozbudowanych i zatłoczonych, gdyż państwo to rozwijało się jeszcze szybciej pod względem demograficznym. W obliczu przemian cywilizacyjnych budownictwo tradycyjne traktowane było przez mieszkańców jako swego rodzaju przeżytek czy symbol zacofania społecznego, co tylko zwiększało chęć szybkiego pozbycia się niewygodnej zabudowy.

Z. Dmochowski został przyjęty do pracy w Federalnym Departamencie Zabytków w Lagos, gdzie miał dostęp do dużej ilości źródeł, rysunków i dokumentacji. Dostrzegając pewne zagrożenia dla zabytków nigeryjskich, zmierzał do zachowania jej najcenniejszych obiektów. Po uzyskaniu zgody od przełożonych rozpoczął wywiad środowiskowy, polegający na częstych wyjazdach na obszary peryferyjne, najczęściej wiejskie, gdzie wraz z ekipą katalogował i inwentaryzował zachowane obiekty zabytkowe. Dzięki podjętym studiom w okresie 1958-1965 powstał bogaty zbiór dokumentacyjny, wśród których wyróżnić można kilka tysięcy zdjęć i 1600 rysunków, które poparte zostały inwentaryzacją przestrzenną i geodezyjną w terenie. Obiekty te zostały uwiecznione, gdyż w następnych latach przestały istnieć na skutek zachodzących zmian społecznych. Równocześnie wraz z dokumentacją architektoniczną Dmochowski pozyskiwał dla muzeów nigeryjskich bezcenne eksponaty, zwią-

¹⁰ Na temat rozwoju kontaktów polsko-zachodnioafrykańskich zob.: J. K n o p e k, *Z dziejów kontaktów Polski i Polaków z Afryką Zachodnią*, w: *Polacy w Nigerii. Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Z. i S. Łazowscy, t. IV, Warszawa 2000, s. 83-92.

zane z wytworami kultury materialnej z najbardziej niedostępnych terenów, które zachowały się do czasów jemu współczesnych. Cały dorobek badawczy przekazał na rzecz Federalnego Departamentu Zabytków, z którym zawodowo został powiązany.

Konflikty wewnętrzne wywołane przez różnice etniczne i religijne, a także społeczne i kulturowe w poszczególnych regionach i stanach kraju, pchnęły Nigerię w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku na krawędź wojny domowej. W związku z problemami natury politycznej w budżecie federalnym tego państwa zabrakło środków na kontynuowanie działalności Z. Dmochowskiego i jego ekipy. W związku z tym zdecydował się on na opuszczenie Afryki Zachodniej. Jednocześnie podjął kolejną ważną i przemyślaną decyzję życia, jak na ówczesne warunki, gdyż w 59. roku życia nie wrócił już na wyspy brytyjskie, jak czyniło to większość Polaków wywodzących się z emigracji wojennej, ale uznał, iż należy wrócić do kraju urodzenia i wznowić tam działalność naukową przerwana w 1939 r.

Po przyjęciu obywatelstwa polskiego otrzymał stanowisko profesora nadzwyczajnego i funkcję kierownika Katedry Historii Architektury Powszechnej na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej. W strukturach wydziału i katedry uruchomił Zakład Architektury Tropikalnej, którego celem było dokumentowanie i rozwijanie problematyki afrykańskiej, w tym nigeryjskiej. W pierwszych latach pobytu na polskim wybrzeżu dwukrotnie wyjeżdżał do Nigerii, skąd przywiózł szkice i rysunki z przeprowadzonej wcześniej inwentaryzacji w terenie. Wyjazdy te umożliwiły podjęcie pracy nad dziełem jego życia, którym stać się miała kilkutomowa publikacja poświęcona tradycyjnej architekturze Nigerii. Jednocześnie w latach 1969-1971 pełnił obowiązki dziekana Wydziału Architektury Politechniki Gdańskiej.

Jego pasja badawcza, jak i zainteresowania poznawcze poprowadziły go ponownie do Afryki Zachodniej, którą odwiedził w 1972 r. Wówczas nigeryjski Federalny Departament Starożytności powierzył mu obowiązki naczelnego architekta. Stanowisko to umożliwiło podjęcie kolejnego dzieła, jakim stało się opracowanie dokumentacji, na podstawie której rozpoczęto budowę skansenu tradycyjnej architektury nigeryjskiej w Jos, mieście położonym w centralnej części Nigerii. Na terenie należącym do Muzeum Etnograficznego w Jos, w latach siedemdziesiątych XX wieku zaczęto realizować projekt przedstawiony przez Z. Dmochowskiego. Z czasem powstało tam na powierzchni ok. 26 ha Museum of Traditional Nigerian Architecture.

Budowa skansenu odbywała się oczywiście w zgoła odmiennych warunkach od tych, jakie spotkać można na kontynencie europejskim. Zabytki kultury nigeryjskiej wytworzone były z nietrwałego budulca, który podlegał

corocznej erozji na skutek pory deszczowej, co oznaczało w praktyce jego bezustanną konserwację. W tych warunkach Dmochowski zdecydował się na tworzenie replik najciekawszych jego zdaniem oryginalnych budowli w takiej wielkości, w jakiej występowały one w terenie. W celu zachowania oryginalnej zabudowy, do współpracy zaproszono majstrów i rzemieślników z poszczególnych stanów nigeryjskich, aby według rodzimego fachu, wzorów i technik w miarę dokładnie odtworzyć wybrane budowle. W ten sposób w centralnej części Jos powstały dokładne repliki kilkudziesięciu obiektów, charakterystycznych dla północnych i środkowych stanów nigeryjskich. Wśród nich wyróżnić należy:

- Fragment murów obronnych miasta Kano
- Zabytkowy meczet
- Pałace emirów i lokalnych władców
- Typowe afrykańskie domostwa kryte strzechą z liści palmowych.

Praca zawodowa na stanowisku naczelnego architekta, weryfikacja i klasyfikacja materiału zebranego w terenie oraz jego przygotowanie do druku pochłaniały większość spędzonego w Nigerii czasu. Mimo zaawansowanego wieku, Z. Dmochowski pozostał w Afryce Zachodniej do 1981 r., kiedy ze względu na pogarszający się stan zdrowia zdecydował się opuścić ten region i udać do kraju. Do Polski chciał zabrać przygotowaną do druku pracę badawczą na temat nigeryjskiej architektury, zawierającą notatki, przemyślenia autora, tezy badawcze, jak też zdjęcia i rysunki. Niestety, władze nigeryjskie uznały, iż materiał naukowy nie jest własnością autora, a jedynie państwa nigeryjskiego, które było jego pracodawcą. Incydent ten pogłębił i tak już słabe zdrowie profesora, który zmarł wkrótce po powrocie do kraju, 1 marca 1982 r. Pochowany został w grobie rodzinnym na warszawskich Powązkach. Z inicjatywy Towarzystwa Polsko-Nigeryjskiego ufundowano na terenie skansenu w Jos tablicę upamiętniającą postać założyciela tego muzeum, który uchronił od zapomnienia przeszłość regionalną i kulturalną Nigerii.

Mimo iż dzieło profesora nie doczekało się realizacji za jego życia, nie poszło ono w zapomnienie. Badaniami Z. Dmochowskiego zainteresował się uniwersytet w Nottingham, który jeszcze w 1988 r. zorganizował na wyspach brytyjskich wystawę pt. „Dzieło Z.R. Dmochowskiego – tradycyjna architektura nigeryjska”. Spowodowała ona ożywienie dyskusji na temat ogłoszenia drukiem ustaleń podjętych przez polskiego uczonego. Zaowocowało to pozyskaniem przez wydawnictwo Ethnographica w Londynie przy udziale National Commission for Museums and Monuments w Lagos maszynopisów prac oraz zdjęć i rysunków przygotowanych wcześniej przez Z. Dmochowskiego. Po obróbce redakcyjnej przygotowano jego dzieło do druku, które ukazało się

w trzech tomach w 1990 r.¹¹ Poszczególne tomy tego wydawnictwa przedstawiają architekturę wybranego regionu Nigerii. W ten sposób w tomie pierwszym odzwierciedlona została technika budowlana stosowana przez lud Hausa, mieszkający na północy kraju i zdominowany przez islam. Obiekty ludowe z południowo-zachodniej i środkowej Nigerii zobrazowano w tomie drugim. Południowo-wschodnie rubieże Nigerii, związane z działalnością grupy Ibo, znalazły uzasadnienie w tomie trzecim¹².

Dzieło Z. Dmochowskiego zostało uzupełnione zestawieniami architektonicznymi pomiarów, przedstawieniem środowiska naturalnego, geograficznego, klimatycznego i przyrodniczego, a także warunkami bytowymi poszczególnych społeczności lokalnych i wspólnot regionalnych. Trzytomową księgę, jako zbiór studiów i obserwacji autora z okresu kilkunastoletniej pracy i pobytu w Afryce Zachodniej, cechuje dociekliwość i doskonały warsztat naukowy. Poszczególne jej części zostały poprzedzone wprowadzeniem merytorycznym, a całość jest udoskonalona materiałem ilustracyjnym oraz rysunkiem.

Wkład Zbigniewa Romana Dmochowskiego w rozwój badań nad przeszłością architektoniczną Afryki Zachodniej jest znaczący i nie podlega dyskusji. Nie bez znaczenia jest fakt, iż postać ta i jej dokonania bardziej znane są i cenione w nauce brytyjskiej i zachodnioafrykańskiej, aniżeli polskiej, stąd osiągnięcia Z. Dmochowskiego stały się przedmiotem niniejszego artykułu. Autor żywi jednocześnie nadzieję, że dzięki takiej publikacji problemy stosunków polsko-afrykańskich staną się przedmiotem pogłębionej refleksji w środowisku naukowym z merytorycznymi dyskusjami, spotkaniami seminarnymi i publikacjami książkowymi.

¹¹ Zob. Z.R. D m o c h o w s k i, *An Introduction to Nigerian Traditional Architecture*, vol. I-III, London-Lagos 1990.

¹² L. K ł o s i e w i c z, *Dzieło profesora Zbigniewa Romana Dmochowskiego*, w: *Polacy w Nigerii. Budowniczości*, red. Z. Łazowski, i J. Wójcik, t. III, Warszawa 2000, s. 25-28.

ZBIGNIEW ROMAN DMOCHOWSKI.
ON POLISH ACHIEVEMENTS IN WEST AFRICA

S u m m a r y

The article shows the figure of the engineer, architect and academic teacher, Zbigniew Roman Dmochowski, with special emphasis on his career in the territory of Nigeria, where he rendered special services in the field of consolidating the traditional West African architecture.

After he graduated from the Warsaw Technical University Z.R. Dmochowski was employed there as an assistant. In September 1939 he was called up and took part in the battles of the Second World War. After the war ended he remained in emigration in Great Britain. From there he moved to the independent Nigeria, where his work consisted in protecting original works of architecture in that country. Next, he returned to Poland where he was employed at the Gdansk Technical University as an academic lecturer. From the Polish coast he went to West Africa several times to document his earlier work.

Owing to the studies he undertook there exists a rich collection of documents, among which several thousand photographs and 1600 drawings should be mentioned. They are supported with a spatial and geodetic catalogue compiled in the terrain. The objects are made immemorial in this way, as in the next years they were destroyed because of the social change occurring in Nigeria. Parallel to the architectural documentation Z. Dmochowski gained for Nigerian museums priceless exhibits connected with material culture of the most inaccessible areas, which survived until his times. Z. Dmochowski donated all his collection and academic achievements to the Nigerian Federal Department of Antiquities, where he was employed. In the town of Jos he established a big open-air ethnographic museum of traditional West African architecture, which has protected old buildings erected by Nigerian peoples.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Zbigniew Roman Dmochowski, Afryka Zachodnia, dziedzictwo polskie zagranicą.

Key words: Zbigniew Roman Dmochowski, West Africa, Polish heritage abroad.